

A területi tőke kiegyensúlyozott és erőltetett növekedésének regionális tényezők

JÓNA GYÖRGY

adjunktus, Debreceni Egyetem, Társadalomtudományi Tanszék
email: jona.gyorgy@foh.unideb.hu

Ebben a tanulmányban, Kornai János erőltetett gazdasági növekedésről szóló elméleti megállapításait adaptálva, összehasonlítom a hazai kistérségek erőltetett és harmonikus területitőke-növekedését a 2004 és 2010 közötti időszakban. Az empirikus mérésnél a területitőke-konceptió komplex módszertanát alkalmazom. Longitudinális eredményeim szerint az erőltetett területitőke-növekedés jellemző oka, hogy az infrastrukturális háttér rovására fejlesztettek más ágazatokat, és ezzel egy időben nőttek a területi-társadalmi egyenlőtlenségek. Mindez a területi tőke erőltetett növekedését és káros hatását okozta. A túlfűtött területitőke-növekedést kezelni lehet területfejlesztési, gazdaságpolitikai és társadalompolitikai eszközök együttes, összehangolt alkalmazásával.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: C62, C68, Q01, R58

Kulcsszavak: területi tőke, equilibrium, erőltetett növekedés, endogén kapacitások, szűk keresztmetszetekért járó büntetés

1. Bevezetés

Kornai János rávilágít, hogy egy térség gazdaság állapotát akkor tudjuk adekvát formában megérteni, ha nem egy, hanem egyszerre több aspektusból vizsgáljuk. „Az egyetlen mutatóval való mérés súlyos, tudományos-módszertani és gazdaságpolitikai vétke alól nem adhat felmentést semmiféle egyszerűsítési törekvés. Az orvostudomány is kénytelen vállalni ezt a bonyodalmat, amikor az ember egészségi állapotát nem egyetlen mutatóval (pl.: csak a vérnyomásával vagy csak a testsúlyával) írja le, hanem, ha kell, 10 vagy 50 vagy 100 mutatót is figyelembe vesz. Miért éppen mi, közgazdászok akarjuk megengedhetetlenül leegyszerűsíteni feladatunkat?” (Kornai 1972:34) Ezt a komplex megközelítést preferálja a területitőke-konceptió. A tanulmány tehát a gazdaság növekedését, fejlődését a területi tőke növekedésével méri.

A területitőke-konceptió az endogén, illetve új növekedéseméletből származik, mely a kínálatorientált szemléleten alapul. Ez a kategória összegyűjti, osztályozza,

majd térökonometriai módszerekkel számszerűsíti a regionális fejlődés és növekedés endogén és exogén forrásait. A paradigma bevezetésére azért volt szükség, mert bizonyítottá vált az a korábbi sejtés, hogy a klasszikus termelési tényezők mellett az immateriális javak is fontos szerepet játszanak a regionális gazdasági növekedésben.

Területitőke-vizsgálataimban felfigyeltem arra, hogy bizonyos hazai kistérségek területi tőkéje jelentős mértékben emelkedett egyik évről a másikra (*Jóna-Hajnal 2014*). Első látásra azt gondolhatnánk, hogy a kiugró területitőke-növekedés előnyös, jó, azonban a területi tőke hirtelen, drasztikus mértékű növekedése hosszútávon épp a regionális fejlődés akadályává válhat. A folyamatos, túlzott területitőke-növekedés ugyanolyan káros lehet, mint a hanyatlás.

A túlfűtött és a harmonikus területitőke-növekedés elemzéséhez Kornai János erőltetett gazdasági növekedésről szóló elméletét adaptáltam. Munkahipotézisem szerint az erőltetett gazdasági növekedés és az erőltetett területitőke-növekedés között *empirikus* hasonlóságok mutathatók ki. A két fogalom nem azonos, ám számos hasonlóság fedezhető fel közöttük.

Ebben a cikkben a területi tőke speciális ingadozásaira fókuszálok kistérségi szinten; arra keresem a választ, hogy 2004 és 2010 között mely magyarországi kistérségben volt erőltetett területitőke-növekedés, és ezt mely tényezők okozták. Nem foglalkozom a területitőke-konceptió részletes bemutatásával (a részleteket lásd: *Jóna 2013*), inkább az empirikus eredmények prezentálására kerül a hangsúly. Az első részben az erőltetett gazdasági fejlődés elméleti és empirikus sajátosságait vázolom fel Kornai tézisei alapján. Kornai számtalan esetben hangsúlyozza, hogy a gazdasági fejlődést nem elég csupán egy aspektusból (például a GDP változása) elemezni. Ha plurális képet szeretnénk kapni a gazdasági növekedés forrásairól, akkor multidimenzionális szempontból kell vizsgálódnunk. A területitőke-konceptió éppen ezt veszi figyelembe, ezért ezután az erőltetett gazdasági növekedés és az erőltetett területitőke-növekedés *elméleti* hasonlóságait-eltéréseit mutatom be. Ezt követően a területitőke-konceptión nyugvó kutatás-módszertani eljárást, majd a kutatási eredményeket prezentálom. Végül, összehasonlítom az erőltetett és a harmonikus területitőke-növekedés tényezőinek parciális hatását is.

2. Elméleti háttér

Napjainkban a gazdaságpolitikusok, a döntéshozók, a befektetők és területi tervezők figyelmének középpontjába kerültek a regionális gazdasági fejlődés kérdései. A növekedés fokozása szinte közeleti témává vált (esetenként már a növekedés fetiszizálása tapasztalható), így a felpörgetett gazdasági növekedés első hallásra szükségesnek, jónak, hasznosnak tűnhet. Kornai azonban rávilágít, hogy az erőltetett gazdasági növekedés hosszú távon épp a fenntartható növekedés akadályává válik. Egy szélsőséges, de nagyon érzékletes hasonlattal élve: egészségesnek tartjuk, ha egy férfi életének első 23 éve alatt 180 centimétert nő. Azonban, ha a 180 centit nem 23,

hanem 5 év alatt éri el (vagyis, extrém gyorsan nő), akkor már betegségről beszélünk. A gazdaság fejlődési trendje is ilyen. A növekedési pályán egyenletes, kiszámítható ütemben szükséges haladni, ez a harmonikus növekedés fenntarthatóságának egyik fontos garanciája. Ha *hosszú időn át* tartó fokozott ütemű növekedés alakul ki, akkor az a növekedés szerkezetét eltorzítja, ami végső soron a fejlődés ellen hat. *Rövidtávon* a kiugró növekedés elfogadható, természetes, de a hosszú ideig tartó, extrém magas ütemű növekedés a fenntarthatóságot veszélyezteti.

Kornai szerint az erőltetett növekedés a disequilibrium egyik fajtája. Ez azt jelenti, hogy hosszú távon egy régió gazdasági fejlődése az országos átlagos növekedéshez és korábbi növekedéséhez képest többszörösére gyorsul fel. Ez többek között azzal magyarázható, hogy a fejlődést meghatározó tényezők egymáshoz viszonyított parciális hatása aránytalan, állandóan és szélsőségesen ingadozik; a régió növekedési potenciálja diszharmonikus. A túlfűtött gazdasági növekedés másik árulkodó empirikus tünete az (az előző állapot ellentéte), hogy a fejlődés determinánsai *majdnem azonos mértékben* fejtik ki hatásukat, és ez a majdnem statikus állapot hosszú ideig fennáll. Ez utóbbi a valóságban ritkán fordul elő, ez csupán egy elméleti lehetőség, a gyakorlatban rendszerint az első eset alakul ki.

Ezzel szemben a harmonikus növekedés „olyan dinamikus összefüggés a növekedés különböző részfolyamatai között, amely kielégít meghatározott harmóniakövetelményeket” (Kornai 1972:7). A harmonikus gazdasági növekedés empirikus jellemzője, hogy adott régió növekedési üteme az országos átlagével majdnem azonos, kiugró növekedés csak ritkán, rövid ideig mérhető. Másrészt, a harmonikus gazdasági növekedést meghatározó tényezők parciális hatása között van különbség, de ez az eltérés relatíve alacsony, köztük a szórás kicsi. Idővel a növekedés determinánsai dinamikusán változhatnak kisebb-nagyobb mértékben, egyszer az egyik, később a másik fejtik ki erősebben hatását, de nincsenek extrém kiugrások, illetve zsugorodások; a régió gazdasági növekedési potenciálja harmonikus. Látni kell, hogy minden valóságos növekedés súrlódásokkal jár, „átmeneti részleges előreugrások és elmaradások sorozatából áll” (Kornai 1972:43). Röviden, a harmonikus növekedés dinamikus egyensúlyi állapotban van, ami nem statikus és nem is extrém ingadozó. A ritka, illetve rövid ideig tartó gyorsulások, akcelerator-hatások nem nevezhetők az erőltetett növekedés tüneteinek, csak a tartósan fennálló, extrém magas növekedési ütem.

A fentiek alapján a tanulmány első hipotézise az, hogy az erőltetett gazdasági növekedés és az erőltetett területitőke-növekedés között számos empirikus és elméleti hasonlóság mutatható ki. A második hipotézis szerint a területi tőke erőltetett és a harmonikus növekedését meghatározó tényezők *parciális hatása között* szignifikáns eltérés mutatható ki. A harmadik hipotézis lényege, hogy a területi tőke erőltetett és harmonikus növekedését meghatározó tényezők erősségének *sorrendje* alapvetően különbözik egymástól. Végül a negyedik hipotézis: az erőltetett területitőke-növekedés a fenntartható növekedés akadály, vagyis egy extrém magas gazdasági növekedést rendszerint attól nagyobb visszaesés követ.

3. Vizsgálati modell és alkalmazott módszertan

Mielőtt az alkalmazott fogalmak mérhetővé tételének folyamata elkezdődne, fontos tisztázni néhány részletet. Az erőltetett területitőke-növekedést eddig még nem mérték empirikusan, nincsenek mérési előzmények. Ezért néhány esetben induktív érveléssel támasztom alá a mérési módszerek alkalmazását.

Ebben a longitudinális növekedési modellben hét tőkefajta különböztethető meg, ezek számtani átlaga adja meg a területi tőkét. A hét tőketípus a következő: gazdasági tőke, intézményi tőke, infrastrukturális tőke, kapcsolati tőke, humán tőke, társadalmi tőke és kulturális tőke. Vagyis egy kistérség területi tőkéje:

$$tc_{r,t} = \left\{ \frac{HC_{r,t} + InfC_{r,t} + InsC_{r,t} + SC_{r,t} + CC_{r,t} + EC_{r,t} + RC_{r,t}}{N_{kc}} \right\},$$

ahol tc (territorial capital) egy régió területi tőkét, HC (human capital) a humán tőkét, $InfC$ (infrastructural capital) az infrastrukturális tőkét, az $InsC$ (institutional capital) az intézményi tőkét, az SC (social capital) a társadalmi tőkét, a CC (cultural capital) a kulturális tőkét, az EC (economic capital) a gazdasági tőkét, az RC (relational capital) a kapcsolati tőkét, az N_{kc} (number of the kind of capital) a tőkefajták számát, az r a régiót (esetünkben a kistérséget), a t az időt jelenti. Az előbbieket alapján logikus, az országos területi tőke kiszámítható:

$$TC_t = \left\{ \sum_{r=0}^n \bar{tc}_t \right\} \quad (1)$$

ahol TC az országos területi tőkét jelenti.

A mérési modell szerint harmonikus területitőke-növekedés mutatható ki abban a kistérségben, ahol a területi tőke növekedési üteme az országos átlagos területi tőke növekedési ütem fele és kétszerese között volt. Vagyis: $0,5TC_t \leq hg_{r,t} \leq 2TC_t$, ahol hg (harmonic growth) a harmonikus növekedést jelenti.

A mérési modell alapján erőltetett területitőke-növekedés mérhető abban a kistérségben, ahol a területi tőke növekedési üteme legalább négyszer nagyobb volt az országos átlagtól.¹ Vagyis: $rg_{r,t} \geq 4TC_t$, ahol rg (rush growth) az erőltetett területitőke-növekedését jelenti.

Volt olyan időszak is (2004-ről 2005-re), amikor csökkent az országos átlagos területi tőke növekedési üteme. Ebben az esetben az átlagos területitőke-csökkenés

¹ Ez a kategória intuitív módon lett meghatározva. Természetesen lehet, hogy erőltetett növekedésűnek nevezhető az a kistérség is, ahol „csupán” háromszoros volt a területi tőke növekedése egyik évről a másikra. Én azonban „biztosra akarok menni”, az átlag négyszeresétől is nagyobb növekedés olyan magas, amit – véleményem szerint – mindenki erőltetett területitőke-növekedésnek nevez.

abszolút értékének háromszorosa feletti növekedési ütemet tartom erőltetett területitőke-növekedésnek. Képletben kifejezve: $rg_{r,t} \geq |3TC_t|$

A tiszta interpretáció érdekében a továbbiakban halmazelméleti kategóriákkal jellemzem és magyarázom a területi tőke növekedési ütemét. Vagyis, az első halmaz azokat a kistérségeket foglalja magába, ahol adott évben harmonikus volt a területitőke-növekedés, a halmaz neve: HG. Elemeinek száma évenként változik a fenti definíció szerint. A második halmazba az erőltetett területitőke-növekedésű kistérségek kerülnek, jele: RG. Elemeinek száma évenként változik a fenti definíció szerint. A két halmazba egyszerre egy adott kistérség nem kerülhet adott évben, ezek diszjunkt halmazok, vagyis $HG \cap RG$.

Tulajdonképpen ennek a két halmaznak az elemeit vizsgálom hét éves periódusban (2004 és 2010 között), évenként külön-külön mindegyiket, majd összehasonlítom ezeket. Kizárólag a HG és az RG halmazokba tartozó kistérségekkel foglalkozom ebben a tanulmányban, ezeket hasonlítom össze, ezektől eltérő területi tőkés kistérségek kiesnek az elemzésből.

A területi tőke erőltetett és harmonikus növekedését *flow változó* alapján mérem, így láncviszonszámok alapján határozom meg, hogy az előző évhez képest melyik

kistérség melyik halmazba kerül. Másként: $V_{Li} = \frac{X_i}{X_{i-1}}, i = 1, 2 \dots n$.

Összefoglalva, minden régiónak megvan a maga adott területi tőkéje, valamint területi tőkájének éves növekedési üteme. Ez alapján könnyen eldönthető, hogy melyik kerül HG-be, RG-be, vagy esik ki a modelltől. A longitudinális vizsgálat lehetőséget ad arra, hogy a területi tőke növekedési üteme mérhető legyen, így a területi tőke harmonikus és erőltetett növekedése is vizsgálható.

3.1. Az adatgyűjtés és az adatfeldolgozás módszere

A kutatás módszertani eljárását már korábban máshol részletesen bemutattam (Jóna-Hajnal 2014; Jóna 2015), a terjedelmi korlátok miatt ennek újbóli prezentálására nincs lehetőség. Csupán a fontosabb lépéseket emelem ki, az érthetőség kedvéért. Az adatokat az Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszerből (TEiR) gyűjtöttem össze. Ezután *Q-típusú a priori főkomponens-elemzést* (továbbiakban főkomponens-elemzés) végeztem a változók közötti multikollinearitás kiszűrése és a változók számának statisztikailag is elfogadható mértékű csökkentése érdekében. A modellben eredetileg 73 indikátor szerepelt. A módszertani szabályok szerint az adatbázisban ötször, de a legtöbb társadalomkutató szerint inkább tízszer annyi vizsgált egységnek kell lennie, mint változónak (Sajtos-Mitev 2007:249). A kistérségi szintű elemzés esetében ($174/73=2,38$) ez a szigorú feltétel nem teljesült. Ezért az adatokat települési szinten (3146 település) is gyűjtöttem, és ezen a kibővített adatbázison végeztem el a főkomponens-elemzést. Így teljesült a fenti „10-szeres szorzó feltétel”

(hiszen $3146/73=43,09$). Csak azokat a változókat tartottam meg végül, melyek KMO-kritérium-értéke (legkisebb 0,723, a legnagyobb 0,811 volt) és MSA értéke minden évben 0,5 felett volt.²

A főkomponens-analízis során a területitőke-vizsgálatokban gyakran alkalmazott a priori kritérium módszerével meghatároztuk a főkomponensek számát (*Capello-Fratesi 2013; Casi-Resmini 2012; Caragliu-Nijkamp 2008*). Erre azért volt szükség, mert Camagni szerint modelljét 7 tőkefajta (gazdasági, intézményi, humán, kulturális, társadalmi, kapcsolati és infrastrukturális tőke) definiálásával lehet adekvát módon mérni (Camagni-Capello 2009). Ebből az elméleti megfontolásból én is ezt a 7 tőketípust különböztettem meg. A 7 faktor 7 évre összesített varianciája 83,37% volt, mely túllépte a minimálisan elvárt 60%-os varianciahányadot, a maximum-likelihood módszer a 7 faktoros vizsgálati modell esetében is elfogadható illeszkedési értéket mutatott. Az elsődleges autokorreláció értéke mind a hét évben az elfogadható tartományon belül maradt. Ezt a Durbin-Watson statisztikával mérem, legkisebb értéke 1,673, legmagasabb 2,366 volt. Ez azt jelenti, hogy az adatsorok együtt mozognak, „együtt állnak”.

A vizsgálati modell a főkomponens-elemzés során létrehozott faktorokhoz statisztikailag szignifikánsan és egyértelműen hozzárendelt 48 indikátorból áll, ezeket hét részindexbe (tőketípusba) rendeztem. Ennek a hét tőkefajtanak az átlaga adja meg a kistérség területitőke-értékét (*1. táblázat*). Végül, egy 58 464 (48x174x7) cellából álló mátrix jött létre.

A gazdasági tőke a régió gazdasági teljesítményét, a lakosok vállalkozókészségét (ezt az 1000 lakosra jutó vállalkozások arányával mértük), részben a versenyképességét és a jólétét is magába foglalja – Camagni ezeket materiális, versengő javaknak nevezi (Camagni-Capello 2009). Hasonló mutatókat alkalmazott a gazdasági tőke mérésénél *Capello, Caragliu és Nijkamp (2011)*. Az infrastrukturális tőke az infrastruktúra elemeinek adottságát és méretét mutatja adott kistérségben. Ugyanezeket a mutatókat alkalmazta az infrastrukturális tőke operacionalizálásánál *Capello, Caragliu és Nijkamp (2011)*. Az intézményi tőkével azt mérem, hogy adott kistérség milyen mértékben van ellátva közintézményekkel, illetve azok szolgáltatásaival. Hasonló indikátorrendszert használt *Caragliu és Nijkamp (2008)*.

A területitőke-koncepcióban a humán tőke alapvetően a helyi társadalom két aspektusát méri: a lakosság (1) egészségi állapotát, valamint (2) tudásszintjét. A régióban élő munkaerő egészségi állapota meghatározza a gazdaság teljesítményét; ha egészséges a lakosság, nő a kibocsátás és a teljesítmény, csökkennek a szociális transzferek. Hasonló mutatókat alkalmazott területitőke-vizsgálatában a humán tőke esetében *Caragliu és Nijkamp (2008)*.

² A KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) érték segít annak megítélésében, hogy a változók mennyire alkalmasak a faktoranalízisre. Az MSA (measure of sampling adequacy) 0 és 1 közötti értéket vehet fel, mely azt mutatja meg, hogy adott változó milyen szoros kapcsolatban van a többi változóval.

1. táblázat: A területi tőkét alkotó indikátorok és alindexek

Összesített index	Alindex/ dimenzió	Indikátorok	
Területi tőke	Gazdasági tőke	1. 1 főre jutó összes belföldi jövedelem 2. 1000 főre jutó exportértékesítés nettó árbevétele 3. 1 vállalatra jutó jegyzett tőke 4. 1 vállalatra jutó saját tőke 5. 1000 lakosra jutó összes vállalkozás 6. 1000 lakosra jutó üzleti-pénzügyi high-tech szolgáltatás 7. 1 vállalkozásra jutó kibocsátás 8. Vállalkozókészség	Materiális javak
	Infrastrukturális tőke	1. 1 km ² -re jutó gyalogút és járda 2. 1 km ² -re jutó bicikliút 3. 1 km ² -re jutó állami közút hossza 4. 1 km ² -re jutó gázcső hossza 5. 1 km ² -re jutó közüzemi ivóvízhálózat 6. 1 km ² -re jutó szennyvízcsatorna-hálózat hossza 7. 1 km ² -re jutó védett természeti terület nagysága 8. 1 km ² -re jutó összes zöldterület nagysága 9. 1 km ² -re jutó erdőterület nagysága	
	Intézményi tőke	1. 1000 főre jutó könyvtárak száma 2. 1000 főre jutó közművelődési intézmények száma 3. 1000 főre jutó muzeális intézmények száma 4. 1000 főre jutó állandó színházak száma 5. 1000 főre jutó mozifőhelyek száma 6. 1000 főre jutó postahivatalok száma 7. 1000 főre jutó alkotó művelődési közösségek száma	
	Humán tőke	1. 1000 élveszületésre jutó csecsemőhalálozás száma 2. 1000 főre jutó háziorvosok száma 3. 1000 főre jutó gyógyszerárak száma 4. 1000 főre jutó könyvtárba beiratkozottak száma 5. 1000 főre jutó felsőoktatásban résztvevő hallgatók száma 6. 1000 főre jutó felsőoktatásban dolgozó oktatók száma	
	Társadalmi tőke	1. 1000 aktív korúra jutó regisztrált munkanélküliek száma 2. Népkönyhák napi átlagos forgalma 3. 1000 főre jutó adófizetők száma 4. 1000 főre jutó közvédas bűncselekmények száma 5. 1 vállalkozásra jutó gazdasági bűncselekmények száma 6. belföldi vándorlási különbözet 7. Hoover-index	

Kapcsolati tőke	<ol style="list-style-type: none"> 1. 1000 főre jutó internet-felhasználók száma 2. 1000 főre jutó mobiltelefon-előfizetések száma 3. 1000 főre jutó non-profit szervezetek száma 4. 1000 idősere jutó idősek klubjának és tagságának száma
Kulturális tőke	<ol style="list-style-type: none"> 1. 1000 főre jutó alkotó művelődési közösségek tagjainak száma 2. 1000 főre jutó színházlátogatók száma 3. 1000 főre jutó kulturális rendezvényen résztvevők száma 4. 1000 főre jutó múzeumi látogatók száma 5. 1000 lakosra jutó állandó színházak látogatók száma 6. 1000 lakosra jutó mozilátogatások száma 7. 1000 főre jutó műemlékek száma

Forrás: saját szerkesztés

A területitőke-koncepcióban a társadalmi tőke fogalmával a társadalmi integrációt mérjük. Ennek két dimenziója emelhető ki: (1) a foglalkoztatottság (tágabb értelemben a munka világa, mely a legerősebb integratív erő) és a (2) lokális társadalmi egyenlőtlenségek. Az elsőt – többek között – a kistérségek foglalkoztatottsági rátájával, a másodikat a Hoover-indexszel mértük, a kettő együtt jól mutatja a társadalmi integráció fokát. A népkonyhák számának és kihasználásának alakulása azért jelent meg ebben az alindexben, mert ezzel a szegénységben élők mellett a vidéki hajléktalanság arányát lehet mérni. A hajléktalanság a társadalmi integrációt szétfeszítő tényező (természetesen nem arról van szó, hogy a hajléktalan emberek társadalmilag károsak, hanem maga a jelenség a lokális társadalmi kohézió szétforgácsolásához vezethet). A hajléktalan-ellátó intézményrendszer elemei jellemzően (vannak kivételek) városokban működnek, azonban a népkonyhák a kisebb települések mélyszegénységben élő csoportjaival foglalkoznak. A közbiztonság és gazdasági bűncselekmények megfigyelésével a lokális bizalmi viszonyokat lehet mérni.

A kapcsolati tőkével a kommunikációs eszközök birtoklását mérem, mert elfogadom, hogy „az Internet kapcsolati jelenségként értelmezhető” (*Tranos–Nijkamp 2013:5*). Camagni hangsúlyozza, hogy a kapcsolati tőke a regionális növekedés egyik szignifikáns forrása, hiszen az innovációs potenciál az interakciókon keresztül (is) kibontakozhat. A kulturális tőke a különböző kulturális intézmények számával, illetve kihasználtságával operacionalizálható (*Caragliu–Nijkamp 2008*).

A hét tőketípus között többszörös keresztthatás, szinte kibogozhatatlan áttételek tapasztalhatók, amit az empirikus mérésnél figyelembe kell venni, ezért az adatokat a szűk keresztmetszetekért történő büntetés módszerével (penalty for bottleneck) korrigáltam. Ez egy viszonylag új eljárás, a területitőke-vizsgálatokban eddig ezt még nem használták. Ezzel elérhető, hogy az egyik alindex magas értéke ne legyen képes egy alacsonyabb értékű alindex értékét teljes mértékben kompenzálni. A szűk keresztmetszetekért történő büntetés módszerét tehát azért alkalmazom, mert ezzel a kistérségek standardizált területitőke-értéke korrigálható, pontosítható.

A módszer gyakorlati alkalmazása egyszerű. Elsőként a standardizált változókat nagyság szerint sorba rendezem (Rappai-Szerb 2011:5):

$$0 \leq X_1 \leq X_2 \leq \dots \leq X_k \leq 1 \quad (2)$$

Ezután adott változóból a legkisebb hozzátartozó változó értékét kivonom, majd hozzáadok 1-et, majd logaritmikus függvény alkalmazásával a korrigálandó értéket megkapjuk, vagyis:

$$\sum_{i=1}^k x_i' = kx_1 + \sum_{i=1}^k \ln(1 + x_i - x_1) \quad (3)$$

itt az x_1 a korrigáló tényezőt, az x a korrigálandó alindexet, a „min” pedig a legkisebb értékű indikátort jelöli. Ennek pontosabb megértéséhez jó példát szolgáltat Rappai és Szerb (2011:7): ha egy standardizált változónak értéke 0,6, a változók között a legalacsonyabb érték 0,4, akkor a különbség a kettő között 0,2. A fenti képlet szerint $1+0,2$ természetes alapú logaritmus 0,18, így a módszer alkalmazásával a korrigált érték 0,58 lesz $(0,4+0,18)$ 0,6 helyett. A korrigált alindex értéke úgy kapható meg, hogy minden standardizált értékből kivonjuk a korrigáló tényező értékét, azaz: $x_i^x = x_i - kx_1$

Utolsó lépésben minden korrigált változót elosztom az alindexek számával, így megkapom a területi tőke összesített indexének értékét (Összesített Index – ÖI), melynek értékkészlete változatlanul 0 és 1 között van:

$$\text{ÖI} = \frac{\sum_{i=1}^n X_i^x}{n} \quad (4)$$

A büntetőfüggvény akkor helyes, ha a változtatott értékek átlaga egyenlő vagy kisebb, mint az eredeti (ez logikus, hiszen $0 \leq x_1 \leq x_i \leq 1$ tehát $x_i^x = x_i - x_1 \leq 1$) büntetőfüggvény nélküli értéke (a mi esetünkben ez a feltétel teljesült), vagyis (Rappai-Szerb 2011:6):

$$kx_1 + \sum_{i=1}^k f(x_i - x_1) \leq \sum_{i=1}^k x_i \quad (5)$$

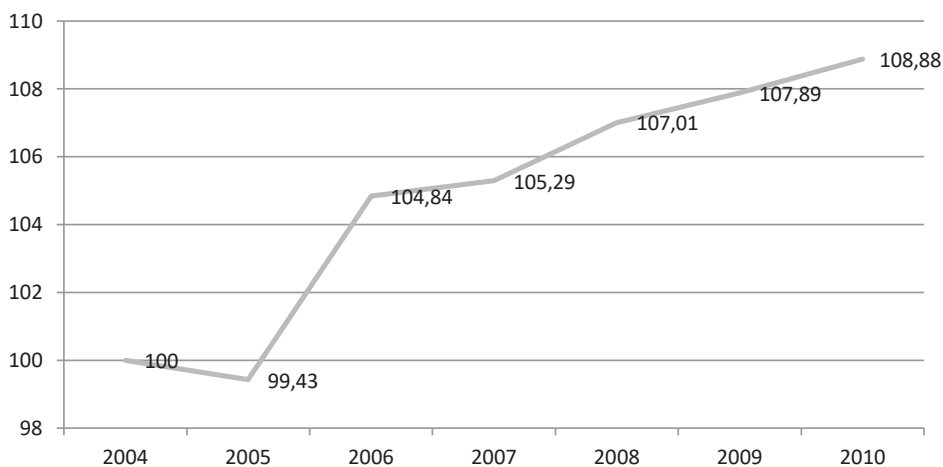
$$x_1 + \frac{1}{k} \sum_{i=1}^k f(x_i - x_1) < \frac{1}{k} \sum_{i=1}^k x_i \quad (6)$$

4. Eredmények

2004-ről 2010-re az országos területi tőke 9,66%-ot emelkedett (mértani átlaggal számolva – a továbbiakban átlag), vagyis az átlagos évi növekedés 1,38%-os volt. A

gazdasági válság első két évében (2009–2010) országos szinten a területi tőke évenkénti átlagos növekedési üteme 0,89% lett, ami 0,36 százalékpontos növekedést jelent az előző periódushoz képest. A magyarországi kistérségek területitőke-növekedése tehát nem állt meg a hitelválság első két éve alatt, sőt, nem elhanyagolható mértékben nőtt. Az 1. ábrából kiderül, hogy a legnagyobb területitőke-felhalmozás 2005-ről 2006-ra történt, majd a növekedés tendenciája lassult, jól látható, hogy a gazdasági válság hatása 2009-ben statisztikailag is érezhető volt, amit korrekció követett.

**1. ábra: Az országos területi tőke átlagos ingadozása
bázisviszonyyszámok alapján (2004=100)**

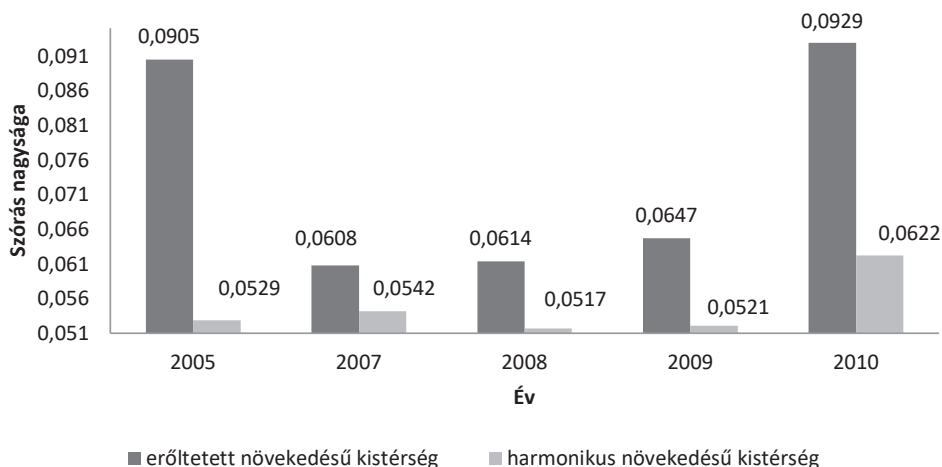
Forrás: saját számítás

A továbbiakban összehasonlítom halmazonként, hogy a növekedést meghatározó tényezők között mekkora volt a szórás. Erre azért van szükség, mert mint az elméleti részben láthattuk, ha a tőkefajták egymáshoz viszonyított parciális hatása között túlságosan nagy a különbség (az egyik hatása nagyon erős, a másiké nagyon gyenge – vagyis nagy közöttük a szórás), akkor ez erőltetett területitőke-növekedést idéz elő. Most ennek az elméleti közgazdasági megállapításnak az empirikus tesztelése következik.

A 2. ábra azt mutatja meg, mekkora volt a szórás HG és RG növekedését befolyásoló tőkefajták parciális hatása között a vizsgált időszakban. Látható, hogy RG tőkefajtái között a szórás szignifikánsan nagyobb, mint HG tőketípusai között. Ez azt jelenti, hogy az erőltetett gazdasági növekedés és az erőltetett területitőke-növekedés között szignifikáns hasonlóság mutatható ki, az első hipotézis igaznak bizonyul, empirikusan alátámasztható. A szórás hektikusan ingadozott RG-ben, bár 2007-ben és 2008-ban folyamatosan csökken, ám nem érte el HG szórását. A 2009-es gazdasági válság hatására RG növekedési tényezői között a szórás újból jelentősen emelkedett. Ez

a kedvezőtlen trend HG növekedési tényezőire is hatással volt, de itt a szórás nem emelkedett olyan meredeken.

2. ábra: A harmonikus és az erőltetett növekedés tényezőinek szórása

Forrás: saját számítás

A 2. ábrából az is kiderül, hogy ha a területi tőke átlagos növekedési üteme emelkedik, akkor azzal párhuzamosan az erőltetett növekedés szerkezete nem javul. Ugyanis, 2009-ben és 2010-ben is emelkedett (szerény mértékben) az országos területi tőke növekedési üteme, ezzel szemben az erőltetett növekedést meghatározó tőkefajták között a szórás meredeken nőtt.

A továbbiakban megvizsgálom, hogy HG és RG elemeit melyik tőketípus milyen mértékben határozta meg. Többváltozós lineáris regresszió-számítással mérhető, hogy a hét tőketípus milyen mértékben határozta meg a területi tőkét évenként.

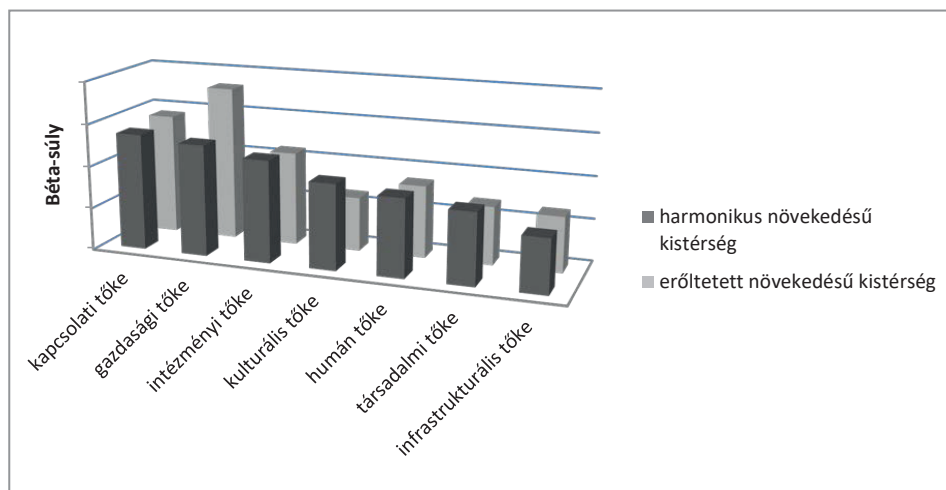
Első lépésben többváltozós korreláció-analízist alkalmazásával a változók közötti statisztikai kapcsolatot vizsgáltam halmazonként. Következő lépésben, a dinamikus modellben szereplő hét magyarázó változó (a hét tőkefajta) és a függő változó (területi tőke) kapcsolatának szorosságát számítottam ki minden évre vonatkozóan halmazonként. Tehát: $HG_{r,t} = HG\{\beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \dots + \beta_7 X_7 + \varepsilon\}$, valamint $RG_{r,t} = RG\{\beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \dots + \beta_7 X_7 + \varepsilon\}$. Végül a két halmaz regressziós eredményeit hasonlítom össze, ami egyértelmű magyarázatot ad arra, hogy milyen különbségek vannak HG és RG tényezői között.

A független változó magyarázó erejét a standardizált regressziós koefficiens méri, ezt béta-súlyoknak is nevezzük. A béta-súlyok azt mutatják, hogy a függő változók magyarázóereje mekkora volt adott évben a függő változóra, ami akkor vehető figyelembe, ha a t-próba szignifikancia-szintje megfelelő ($p < 0,05$).

2004-ről 2005-re 20 kistérségben volt mérhető az erőltetett területitőke-növekedés. A 3. ábrán látható, hogy RG és HG területitőke-szerkezete között szignifikáns különbségek mutathatók ki: RG-ben a gazdasági tőke volt a legnagyobb, a kulturális tőke pedig a legkisebb parciális hatású. Ugyanakkor, a tőkefajták parciális hatásának sorrendjében is eltérés fedezhető fel a két halmaz között, HG-ben a növekedést sorrendben a kapcsolati, gazdasági és intézményi tőke határozta meg. RG-ben is ez a három tőkekategória gyakorolta a legerősebb parciális hatást, ám a sorrend felcserélődik a gazdasági és kapcsolati tőke között; az intézményi tőke itt is a harmadik helyre kerül. Érdeemes megfigyelni, hogy a társadalmi tőke hatása érezhetően kisebb volt RG-ben, mint HG-ben.

Röviden, erőltetett területitőke-növekedést okozott ekkor az, hogy az exogén javak nagyobb hangsúllyal határozták meg a területitőke-növekedést RG-ben, mint HG-ben. A harmonikus területitőke-növekedés jellemzője, hogy az endogén kapacitásoknak nagyobb a parciális hatása, mint az exogén tényezőknek. Az erőltetett növekedés szerkezetében ennek épp az ellenkezője mutatható ki.

3. ábra: A harmonikus és erőltetett növekedésű kistérségek területi tőkéjét meghatározó tőkefajták 2005-ben (béta-súlyok)

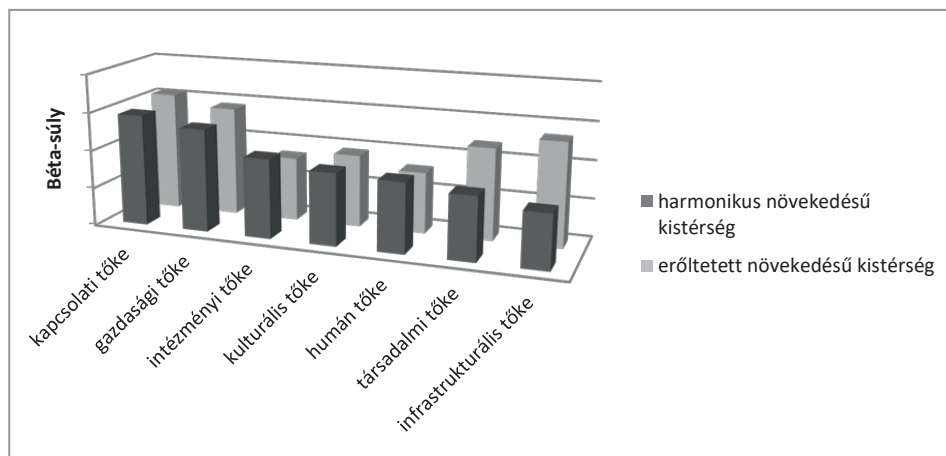
Forrás: saját számítás

2005-ről 2006-ra országos szinten a területi tőke átlagos növekedési üteme elérte a 6,05 százalékpontot, ami kimagasló (de nem extrém) eredménynek számít a korábbi átlagos növekedéshez képest. Ilyen növekedési feltételek között, ha nem négyszeres, hanem másfélszeres növekedés szerint lett volna meghatározva az erőltetett növekedés, akkor is csak egy kistérség (Ibrány-Nagyhalászi kistérség) realizált volna erőltetett területitőke-növekedést, az összes többi nem. Ebben az évben RG üres halmaz lett.

Más szavakkal, az évi 6,05 százalékpontos országos átlagos területitőke-növekedés képes minimalizálni RG elemeinek számát, ez az átlagos növekedési ütem „helyrerakja” a kistérségek növekedési trendjét és a növekedés strukturáját. Pontos tudásunk nincs még arról, hogy mekkorának kellene lennie az országos területi tőke átlagos növekedési ütemének, amelynek hatására az erőltetett területitőke-növekedés tünetei mérséklődnek. Biztos tudásunk eddig arról van, hogy az évi országos 6,05 százalékpontos területitőke-növekedés képes visszafogni az erőltetett területitőke-növekedést.

2006-ról 2007-re 32 kistérségben volt mérhető erőltetett területitőke-növekedés. HG növekedését továbbra is a kapcsolati, gazdasági és intézményi tőke határozta meg legerősebben (4. ábra). Ezzel ellentétben, RG-ben ekkor a növekedést a gazdasági, kapcsolati és infrastrukturális tőkék definiálták, a növekedés faktorai közötti sorrend eltér HG-hoz képest. Látható, hogy RG-ben a társadalmi és az infrastrukturális tőke szignifikánsan erősebben fejt ki parciális hatását, míg az intézményi tőke szerepe jelentős mértékben visszaesett. Ez a három eltérés erőltetett növekedést implikált 2007-re.

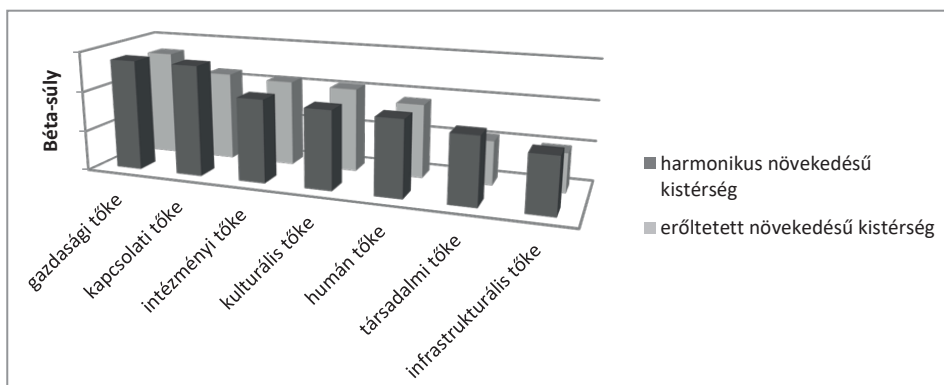
4. ábra: A harmonikus és erőltetett növekedésű kistérségek területi tőkéjét meghatározó tőkefajták 2007-ben (béta-súlyok)

Forrás: saját számítás

2007-ről 2008-ra RG-nek 39 eleme volt, ezek területitőke-szerkezete alapvetően megváltozott az előző évekhez képest: látható az 5. ábrán, hogy ekkor a tőkefajták parciális hatásának „visszahúzódása” volt megfigyelhető. RG-ben csupán a kulturális és intézményi tőke parciális hatása volt kicsit nagyobb a HG hasonló tőkefajtaíhoz képest. Azonban RG-ben az infrastrukturális, a kapcsolati és a társadalmi tőke parciális hatása szignifikánsan csökkent. Ezek a körülmények együtt erőltetett területitőke-növekedést idéztek elő.

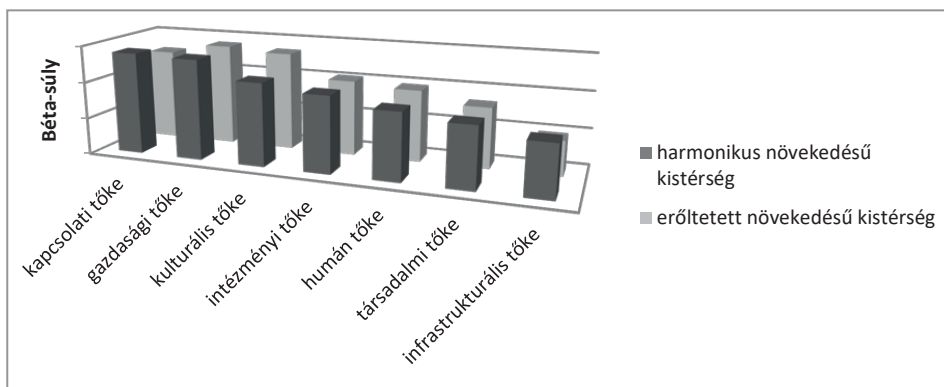
5. ábra: A harmonikus és erőltetett növekedésű kistérségek területi tőkéjét meghatározó tőkefajták 2008-ban (béta-súlyok)

Forrás: saját számítás

2008-ról 2009-re összesen 53 erőltetett növekedésű kistérség volt hazánkban. Látható, hogy a világgazdasági válság roppant gyorsan és nagyon károsan hatott a magyarországi területitőke-növekedésre (6. ábra). HG és RG növekedési tényezői egyaránt megváltoztak önmagukhoz és egymáshoz képest is. A legszembeűnőbb, hogy RG kistérségeiben a gazdasági és a kulturális tőke parciális hatása erősebb lett a kapcsolati tőkével szemben. Ezzel párhuzamosan, a kapcsolati és az infrastrukturális tőke parciális hatása jelentősen csökkent a harmonikus növekedés hasonló tőketípusaihoz képest. Röviden, a válság első évében a területitőke-növekedés determinánsainak parciális hatása mindkét halmazban alapvetően átstrukturálódott.

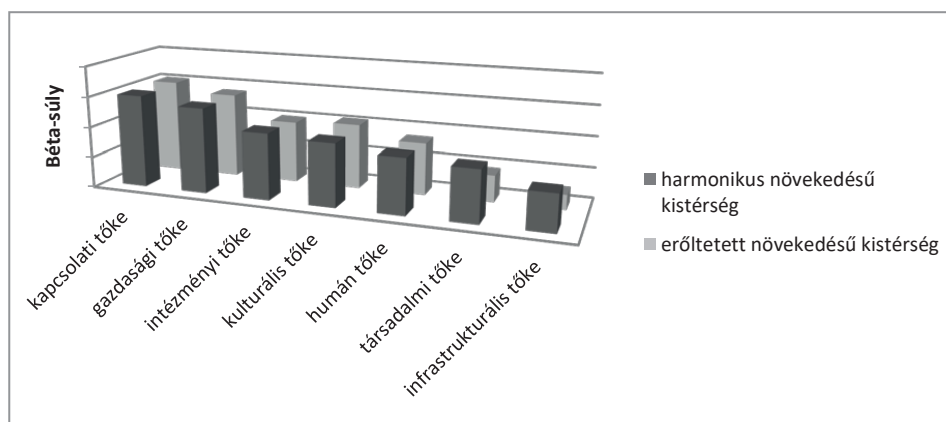
6. ábra: A harmonikus és erőltetett növekedésű kistérségek területi tőkéjét meghatározó tőkefajták 2009-ben (béta-súlyok)

Forrás: saját számítás

2009-ről 2010-re 52 kistérségben volt megfigyelhető az erőltetett területitőke-növekedés tünete. RG és HG területitőke-szerkezete csupán két ponton tért el egymástól: RG-ben az infrastrukturális és társadalmi tőke parciális hatása szignifikánsan kisebb volt, mint HG-ban (7. ábra). Az összes többi tőketípus parciális hatása majdnem megegyezett a két halmaz között. Ekkor erőltetett területitőke-növekedést az okozott, hogy (1) a fenti két tőketípusnak a parciális hatása csökkent, valamint (2) a tőkeelemek közötti szórás RG-ben szignifikánsan emelkedett HG-hez képest. Talán ebben az évben lehet a legbiztosabban kimutatni, hogy a kedvezőtlen társadalmi viszonyok és az infrastrukturális háttérfeltételek romlása rövid idő alatt erőltetett területitőke-növekedést képes előidézni. A többi tényező parciális hatása (de leginkább az exogén javaké) relatíve erős maradt, míg az előbb említett két faktornak a parciális hatása szignifikánsan romlott.

7. ábra: A harmonikus és erőltetett növekedésű kistérségek területi tőkéjét meghatározó tőkefajták 2010-ben (béta-súlyok)

Forrás: saját számítás

Az eddigieket összefoglalva elmondható, hogy RG-ben a tőkefajták egymáshoz képest aránytalanul fejtik ki hatásukat. A materiális tényezők intenzívebben hatnak, mint az immateriális javak; a kihasználatlan endogén kapacitások erőltetett területitőke-növekedést okoznak. És fordítva, azok a kistérségek képesek harmonikus területitőke-növekedést realizálni, melyek az endogén kapacitásokat (leginkább a kapcsolati tőkét) is kiaknázzák, mobilizálják. Minden évben változott RG területitőke-struktúrája, azonban általánosságban kijelenthető, hogy az infrastrukturális és a társadalmi tőke parciális hatása folyamatosan csökkent (egy jelentősebb emelkedés után), vagyis az infrastrukturális háttér (infrastrukturális tőke) rovására fejlesztettek más ágazatokat, és ezzel egy időben nőttek a területi-társadalmi egyenlőtlenségek (társadalmi tőke).

Másként, az infrastrukturális javak intenzívebb fejlesztésével és a regionális egyenlőtlenségek eliminálásával az erőltetett területitőke-növekedés faktorait és következményeit vissza lehetne szorítani RG kistérségekben. Ehhez a regionális politika és a társadalompolitika eszközeit, beavatkozási lehetőségeit szükséges összehangolni.

A 2. táblázat azt mutatja meg, hogy hány kistérségben volt mérhető az erőltetett és harmonikus területitőke-növekedés a vizsgált periódusban. Látható, hogy a gazdasági válság hatására az erőltetett területitőke-növekedésű kistérségek száma közel kétszeresére nőtt. Fontos, hogy ahol csak egy esetben fordult elő erőltetett területitőke-növekedés (összesen 38 ilyen kistérség volt), ott az esetek többségében a hitelválság ideje alatt (2009-ben vagy 2010-ben) alakult ez ki.

2. táblázat: RG és HG elemeinek évenkénti változása (darab)

Év	2005	2006	2007	2008	2009	2010
RG elemeinek száma	20	0	32	39	53	52
HG elemeinek száma	84	102	71	69	64	61

Forrás: saját számítás

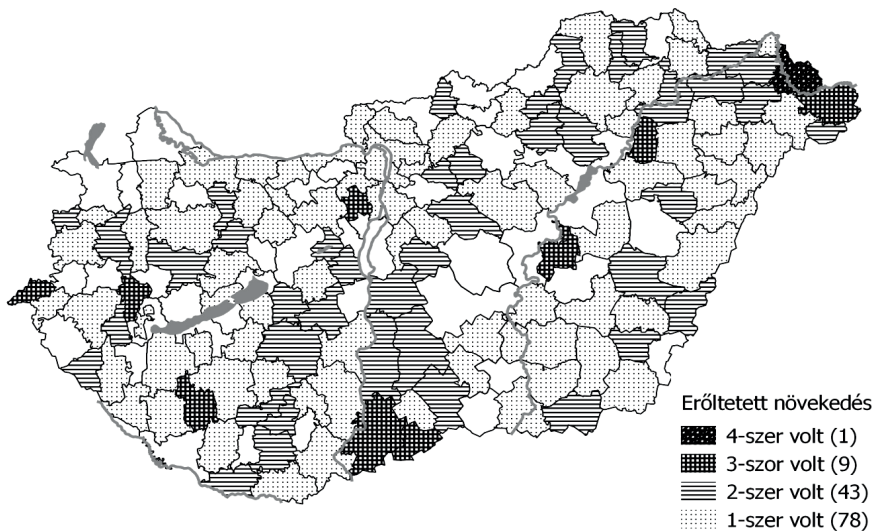
Az erőltetett területitőke-növekedésnek nincs rendszerszerű földrajzi mintája, az országban elszórtan található az azok a kistérségek, melyekben ezek a jelek kimutathatóak voltak. Az eredmények egyértelműen alátámasztják azt, hogy erőltetett területitőke-növekedés rendszerint az elmaradottabb régiókban alakult ki. Előfordult, hogy fejlettebb térségben is létrejött, de ez igazán ritka volt.

4.1. Két kistérségi példa az erőltetett területitőke-növekedésre

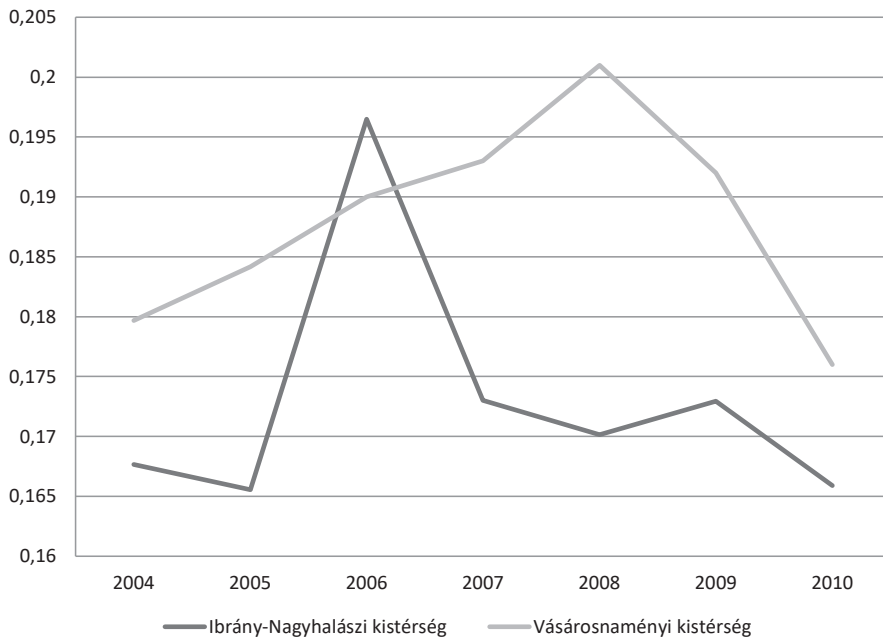
Vizsgáljuk meg először Vásárosnaményi és Ibrány-Nagyhalászi kistérségek területi tőkéjének alakulását (9. ábra). Az előbbiben négy éven keresztül folyamatosan, az utóbbiban egyszer (2006-ban) volt erőltetett területitőke-növekedés. Tisztán látható, hogy a Vásárosnaményi kistérség területi tőkéje erőltetett ütemben nőtt, majd ezután két éven keresztül nagyobb mértékű romlás következett, mint amit az előző négy éves túlfutott növekedés hozott. Ez a tipikus „négy lépést előre, ötöt hátra” növekedési/csökkenési ív. Vagyis, a diszharmonikus fejlődés valóban a növekedés gátja, Kornai elméleti megállapításai tehát empirikusan igazolhatók.

Hasonló következtetések vonhatók le az Ibrány-Nagyhalászi kistérség növekedéséről is. Itt 2005-ről 2006-ra volt mérhető az erőltetett területitőke-növekedés, ám következménye az lett, hogy 2010-re még rosszabb helyzetbe került, mint 2006 előtt volt. Ez az empirikus eredmény a negyedik elméleti hipotézist is alátámasztja.

8. ábra: Erőltetett területitőke-növekedést elért kistérségek földrajzi elhelyezkedése

9. ábra: Két példa az erőltetett területitőke-növekedés hatásáról

Forrás: saját számítás

Az eredmények a következőképpen foglalhatók össze: ha a területi tőke átlagos évi növekedési üteme magasabb lenne, akkor az valószínűleg csökkentené RG számát. Ezt a hatást 6 százalékpontos növekedés mellett már empirikusan lehet mérni (lásd a 2006-os évet). Ugyanakkor, a hitelválság miatt RG elemeinek száma szignifikánsan emelkedett, ez eltorzította a területi tőke szerkezetét a legtöbb kistérségben. RG-ben a tőkefajták parciális hatásai egymástól szignifikánsan eltértek és sorrendjük is felcserélődött HG-hez képest. Az infrastrukturális és a társadalmi tőke szélsőségesen csökkenő parciális hatása okozta rendszerint az erőltetett területitőke-növekedést. Végso soron, az erőltetett területitőke-növekedést az exogén, míg a harmonikus növekedést az endogén kapacitások határozták meg elsősorban; az endogén növekedési forrásoknak valóban főszerepük van az egyensúlyi növekedésben.

5. Következtetések

Kornai equilibrium-téziseinek aktuális üzenete van, többek között a terület-fejlesztésben, a gazdaságpolitikában és a társadalompolitikában egyaránt. Eszerint, elsősorban nem azokat a területi forrásokat kellene mobilizálni, fejleszteni, melyekkel erőltetett területitőke-növekedést idéznek elő, hanem azokat, amelyekkel harmonikus, fenntartható növekedési pályára állhat egy régió. A regionális fejlesztések során a pénzügyi forrásokat úgy kellene szétosztani kormányzati ciklusokon átívelő időszakokon át, hogy ezáltal RG tőketípusai HG tőkeelemeihez közeledjenek. Még egyszerűbben, hosszú távon egy régió jobban jár, ha lassabb, ám kiszámíthatóbb fejlődési ívre áll rá, mintha felpörgetett növekedési pályára. Ugyanis az utóbbi már középtávon nagyobb gazdasági romlást okozhat, mint amekkora növekedést hoz (lásd Vásárosnamény és Ibrány-Nagyhalász kistérségek példáit).

Ez persze nem egyszer komoly politikai legitimációs problémákat idézhet elő a területi kormányzásban. Növekedésorientált világunkban a látványos (értsd: túlfűtött) növekedés a politikusok és természetesen a társadalom tagjai számára is elfogadható célként jelenik meg. Szinte biztos, hogy veszít társadalmi támogatottságából, politikai tőjéből az, aki a lassabb (harmonikus) növekedést preferálja a gyorsabbal (erőltetett növekedés) szemben.

Azonban szükséges megérteni, hogy a harmonikus területitőke-növekedés nem hatékonyságromlást jelent. Egyszerűen arról van szó, hogy az erőltetett területitőke-növekedésű kistérségekben a kapacitásokat át kell csoportosítani egyik tőkefajtaból a másikba. A lelassult szektor fejlődése így felgyorsul, vagyis a tőkefajták parciális hatásai közelednek egymáshoz (fontos, hogy nem egyenlítődnek ki, csupán közelednek), ami harmonikus területitőke-növekedési pályára állíthatja az adott régiót.

Köszönetnyilvánítás

A cikk elkészítését a Pallas Athéné Geopolitikai Alapítvány támogatta.

Hivatkozások

- Camagni, R. – Capello, R. (2009): Territorial capital and regional competitiveness. *Studies in Regional Sciences*, Vol. 47, No. 9: 19-39.
- Capello, R – Caragliu, A. – Nijkamp, P. (2011): Territorial capital and regional growth. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, Vol. 102. No. 4: 385-405.
- Capello, R. – Fratesi, U. (2013): Globalization and endogenous regional growth. In: Crescenzi, R. – Percoco, M. (eds.): *Geography, institutions and regional economic performance*. Springer-Verlag, London–Milano:15–39.
- Caragliu, A. – Nijkamp, P. (2008): *The Impact of Regional Absorptive Capacity on Spatial Knowledge Spillovers*. Tinbergen Institute Discussion Paper, Amsterdam.
- Casi, L. – Resmini, L. (2012): Globalization, foreign direct investment and growth: an empirical assessment. In: Capello, R. – Denthina, T. P. (eds.): *Globalization trends and regional development*. Edward Elgar, Massachusetts:95–127.
- Jóna György – Hajnal Béla (2014): A magyarországi kistérségek területi tőkéjének alakulása. *Területi Statisztika*, Vol. 54, No. 2:99–118.
- Jóna György (2013): A területi tőke fogalmi megközelítése. *Tér és Társadalom*, Vol. 27, No. 1:30–51.
- Jóna György (2015): Determinants of the Hungarian sub-regions' territorial capital. *European Spatial Research and Policy*, Vol. 22, No. 1:101–119.
- Kornai János (1971): *Anti-equilibrium*. North-Holland Publishing Company, Amsterdam.
- Kornai János (1972): *Rush versus harmonic growth*. North-Holland Publishing Company, Amsterdam–London.
- Kornai János (2006): *By Force of Thought. Irregular Memoirs of an Intellectual Journey*. MIT Press, London–Cambridge.
- Rappai Gábor – Szerb László (2011): Összetett indexek készítése új módon: a szűk keresztmetszetekért történő büntetés módszere. *Közgazdasági és Regionális Tudományok Intézete*, Pécs.
- Sajtos László – Mitev Ariel (2007): *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv*. Alinea, Budapest.
- Tranos, E. – Nijkamp, P. (2013): The death of distance revisited. *Journal of Regional Sciences*, Vol. 53. No. 5: 855-873.